

יישובי הדרוזים בארץ-ישראל ותהליך התיישבותם בין המאה ה-11 והמאה ה-16

שמעון אביבי

כפר סבא, shimon_avivi@hotmail.com

הדרוזים לא הוזכרו ברישומי מפקד המיסוי והאוכלוסין של השלטון העות'מני שנערכו במאה ה-16, אלא הופיעו כ"מוסלמים" או כ"אחרים". על אף מגבלה זו אותרו היישובים הדרוזיים בשלהי אותה מאה על פי שמות הכפרים של עדה זו הידועים לנו מהמאה ה-11 ומהמאה ה-20. בסוף המאה ה-16 היו בגליל 19 יישובים דרוזיים, לעומת 10 יישובים דרוזיים שהיו שם במאה ה-11. השינוי התבטא גם באזורי פריסתם: כפרים דרוזיים שהיו באזורים טופוגרפיים נמוכים ננטשו ותושביהם עברו להתגורר ביישובים דרוזיים סמוכים או הקימו יישובים חדשים באזור טופוגרפי גבוה יותר. בעוד שכפר מוסלמי חדש היה, בדרך כלל, יישוב-בת שהוקם בעזבה של יישוב קיים, הרי כפר דרוזי חדש הוקם כיישוב עצמאי שלא היה תלוי ביישוב-אם כלשהו. בשונה מהמוסלמים, הבעיה העיקרית של הדרוזים היתה הצורך בהגנה. לכן הם העדיפו להתכנס בכפרים גדולים או להקים יישוב חדש עם קבוצה גדולה יחסית של אנשים, כדי לאפשר להם להתגונן בשעת הצורך. אזור ההתנחלות של הדרוזים היה, לפיכך, בשטח הררי גבוה, שאיפשר הגנה טובה והיה מרוחק ממרכזי השלטון, מאוכלוסיה עוינת ומדרכים ראשיות. הגליל העליון ענה על צורכי הביטחון הפיזי של הדרוזים, והם בחרו להתיישב שם על אף שטחי הטרשים הרבים המצויים בו.

מילות מפתח: דרוזים, התיישבות, דמוגרפיה, כלכלה, שימושי קרקע, מיסוי

פחיר אל-דין אל-מעני השני, ששלט על חלק גדול של הארץ בשנים 1603-1635;

ג. גלי הגירה של דרוזים לארץ-ישראל ב-300 השנים האחרונות, שהחלו לאחר קרב עין דארא בלבנון בשנת 1711, בין הדרוזים הקייסים לבין הדרוזים הימניים.

המידע על התיישבות הדרוזים בארץ-ישראל בתקופת יסוד הדת הדרוזית מבוסס על הספר 'עמדת אל-עארפיני' (סימוכין לבעלי הידיעה [האמיתית של האלוהות]), שנכתב בשנת 1659 כ-600 שנה לאחר ייסוד הדת, על ידי ההיסטוריון הדרוזי שיחי' מחמד עבד אל-מאלכ אל-אשרפאני.²

2 ספרו של אל-אשרפאני (1659), בן 597 עמודים, כולל שלושה חלקים. בשני החלקים הראשונים מספר המחבר על נביאים, פילוסופים קדומים, קדושים ואנשי מופת, מלווי הנביא ואימאמים. החלק השלישי סוקר

חוקרי התיישבות הדרוזים בארץ-ישראל, ובראשם סלמאן פלאח¹ מצאו שהדרוזים התיישבו בארץ בשלוש תקופות שונות:

א. תקופת יסוד הדת הדרוזית (1017-1043);

ב. תקופת שלטון האמירים הדרוזיים לבית מען על צפון ארץ-ישראל, במיוחד בזמנו של

1 פרסומיו העיקריים של סלמאן פלאח בתחום זה: א. הדרוזים בארץ ישראל, עבודת מ.א., האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1962; ב. תולדות הדרוזים בישראל (ירושלים: משרד ראש הממשלה, 1974: 11-53); ג. 'היישוב הדרוזי בארץ-ישראל', ארצות הגליל, א' שמואל, א' סופר ונ' קליאוט עורכים, (משרד הביטחון ואוניברסיטת חיפה, 1983: 529-548); ד. 'התיישבות הדרוזים בארץ-ישראל', הדרוזים בישראל, עיונים בחקר המזרח התיכון (סדרה חדשה) מס' 6 (אוניברסיטת חיפה, 1984: 11-37); ה. הדרוזים במזרח התיכון (תל אביב, משרד הביטחון, 2000: 57-68, 85-105).

בארץ-ישראל שכנו באזורים הרריים ורחוקים מדרכים ראשיות ולפיכך לא פקדו אותם, בדרך כלל, הנוסעים והחוקרים.

ג. עקרון ה'יתקיה'³ היקשה על הנוסעים הזרים לזהות את הדרוזים בארץ-ישראל ולהבדילם משאר התושבים המוסלמים (פלאח 2000: 57).

מטרת המאמר, בסיס המידע והנחות המחקר

מטרת המאמר הינה כפולה: א. לאתר את יישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשלהי המאה ה-16; ב. לברר האם ובמה נבדל תהליך ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל מזה של תהליך ההתיישבות הערבית בארץ.

המחקרים שהתפרסמו עד כה אינם נותנים מענה לשאלה מה היתה דמותו של היישוב הדרוזי בארץ-ישראל במאות ה-12 עד ה-16. מאמר זה מנסה ללבן סוגיה זו בחלקה על ידי הצגת תמונת ההתיישבות של הדרוזים בארץ-ישראל בשלהי המאה ה-16, בהסתמך בעיקר על הרשום ב'טאפו תחריר דפתרי' שהם ספרי המפקדים העות'מאניים משנת 1596/7. השלטונות העות'מאניים ערכו במאה ה-16 מפקדי מישוי ואוכלוסין, שנקראו בשם 'טאפו תחריר'. מפקדים אלה נערכו לשם רישום הערכת הכנסה בכל כפר וקביעת המיסים הנדרשים. ספרי הטאפו תחריר מספקים ידיעות ברמה ובהיקף המוכרים לנו רק ממדינות ביורוקרטיות מודרניות. המידע שניתן להפיק מספרים אלה כולל פרטים על סוג היישוב (עיר, כפר, שבט); שם היישוב; מספר בתי האב והרווקים המבוגרים בכל יישוב; העדות הדתיות

אין זה ספר גאוגרפיה אלא כתב יד הסוקר את אנשי הדת הדרוזים החשובים בתקופת הפצת הדת ומציין את שמות הכפרים אותם הנהיגו. ייתכן שהיו יישובים דרוזיים נוספים באותה עת, אך מנהיגיהם הדתיים היו בדרגת חשיבות פחותה ולפיכך לא אוזכרו בספרו של אשרפאני. בהעדר מקורות נוספים יש קושי בהערכת איכות הנתונים המופיעים בספר זה. יחד עם זאת, מכיוון שאנשי הדת הדרוזים מחשיבים את הספר כבר-סמכא מדרגה ראשונה בכל הקשור להתפתחות הדת והעדה הדרוזית, ומכיוון שרוב כפרי הדרוזים בארץ-ישראל המוזכרים בספר מאותרים על ידינו, לא נותר אלא לקבל פשוטו כמשמעו את הכתוב בו בעניין יישובי הדרוזים.

מקורות ראשוניים ומחקרים מודרניים לא הקדישו תשומת לב לתולדות הדרוזים בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית (1516-1917) ולכן לא אותרו מקורות מהימנים לנושא זה בתקופה האמורה. להתעלמות זו שלוש סיבות עיקריות:

א. בתקופת השלטון העות'מאני לא הוכרו הדרוזים בארץ-ישראל כעדה דתית עצמאית ובמסמכים רשמיים לא נזכרו הדרוזים בשם זה אלא הופיעו כ'מוסלמים' או כ'אחרים'.

ב. מרכז הדרוזים בתקופה זו היה בלבנון ולקראת סופה עבר להר הדרוזים שבסוריה. נוסעים וחוקרים שהתעניינו בדרוזים ביקרו ביישוביהם בלבנון ובסוריה, אך מיעטו לבקר בכפריהם בגליל. היישובים הדרוזיים

את ההיסטוריה של האמונה הדרוזית בתקופת הפצת הדת (1017-1043). נראה שאשרפאני הוא ההיסטוריון הראשון שכתב על התפתחות הדת והעדה הדרוזית ממקורות דרוזיים כתובים ועל פי מסורת שבעל פה. היתה לו גישה למגוון רחב של מקורות, ביניהם כאלה שאבדו, כמו הכרך הראשון של 'ההיסטוריה' של אבן סבאט ו'לכסיקון ערבי' של אל-אמיר אל-סיד עבדאללה אל-תנוחי (1417-1479), אשר חיבר ספרי פרשנות חשובים לכתבי הדת הדרוזית, המנחים את אנשי הדת עד היום.

3 על מנת להישרד אימצו לעצמם הדרוזים דרך התנהגות, בתקופה בה נדפנו על ידי אחרים (בעיקר מוסלמים) המאפשרת להם להיראות כלפי חוץ כאילו הם מאמינים בדת אחרת (בדרך כלל האסלאם) אך בתנאי שישמרו על דתם האמיתית בליבם פנימה ובביתם.

ב. אזכור של יישוב דרוזי בן ימינו ב'טאפו תחריר דפתרי' משמעותו שהיישוב היה קיים כבר בשנת 1596/7. יש לשער כי תושביו המקוריים של היישוב היו דרוזים ולא מוסלמים, כי הדרוזים בארץ-ישראל לא היו מעולם חזקים דיים כדי לדחוק מוסלמים מכפריהם ולתפוס את מקומם. הדרוזים גם נמנעו מלהתיישב בכפרים שתושביהם מוסלמים והעדיפו להתגורר בכפרים עצמאיים או, למצער, בכפרים בהם היו תושבים נוצרים.

ג. יישוב דרוזי הקיים כיום ואינו נזכר במפקדי הטאפו תחריר, נוסד לאחר שנת 1596/7.

בהתבסס על הנחות אלה ננסה לברר אילו יישובים דרוזיים היו קיימים בארץ-ישראל בשלהי המאה ה-16, מה היתה הפריסה היישובית שלהם, במה היא נבדלת מהפריסה שהיתה במאה ה-11 ומה הסיבות לפריסה חדשה זו. שאלה נוספת היא, האם ובמה נבדלים תהליכי ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל מאלה של ההתיישבות הערבית, כפי שמתואר במחקרים כגון זה של דוד גרוסמן על היישוב הערבי הכפרי בארץ-ישראל בתקופה העות'מנית ותהליכי התפשטותו המרחבית (גרוסמן 1994). כדי להבהיר נקודות שונות נביא דוגמאות מתהליך ההתיישבות של הדרוזים גם לאחר המאה ה-16. כמוצר לוואי לשאלות הנ"ל נציג גם נתונים דמוגרפיים וכלכליים של כפרי הדרוזים בארץ בשלהי המאה ה-16.

נסקור תחילה את המידע על כפרי הדרוזים במאה ה-11 כפי שעולה מספרו של אשרפאני (1659) ונשווה זאת עם הידוע על יישובי הדרוזים בשלהי המאה ה-16 על סמך הכתוב ב'טאפו תחריר דפתרי'. בהמשך הדברים נציג את הפריסה המרחבית ואת נתוני הדמוגרפיה והכלכלה של היישובים הדרוזיים במאה ה-16, נבחן את תהליך ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל

ביישוב (מוסלמים, נוצרים, יהודים, שומרונים, בדואים); יישוב ריק או הרוס; גובה המס על התוצרת החקלאית לסוגיה; הכנסות מזדמנות (קנסות, מס נישואין וכו'); מיסים קבועים; הקדשים לווקף ועוד. נראה, לפיכך, כי מדובר במקור אמין ובעל איכות נתונים גבוהה.

הגאוגרפים וולף-דיטר הותרות' וכמאל עבד אל-פתאח (Hutteroth and Abdulfattah) חקרו את תפרוסת היישובים, התוצר החקלאי והמיסוי במחוזות ארץ-ישראל, עבר-הירדן והחוראן במאה ה-16, בהסתמך על ספרי הטאפו תחריר משנת 1005 להגירה, היא שנת 1596/7 למניין אומות העולם. מחקרים הקיף את תחומי ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל (גליל וכרמל), אך לא כלל את רמת הגולן והחרמון. הנתונים המובאים במאמר זה, לגבי שנת 1596/7, נלקחו מספרם.

מאחר שהעות'מנים לא הכירו בדרוזים של ארץ-ישראל כעדה דתית עצמאית, הם אינם נזכרים במפקדי המיסוי והאוכלוסין בשם 'דרוזים', אלא מוגדרים כ'מוסלמים'. על אף מגבלה זו ניתן לאתר את יישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7 על בסיס ההנחות הבאות:

א. אם נזכרים ב'טאפו תחריר דפתרי' שמות יישובים זהים או דומים לשמות יישובי הדרוזים מתקופת הפצת הדת, והם נמצאים באותו אזור, יש להניח שהיישוב הדרוזי המשיך להתקיים שם עד לאותה שנה לפחות. נראה, שיישובים דרוזיים מתקופת הפצת הדת, שאינם נזכרים ב'טאפו תחריר דפתרי', חדלו מלהתקיים. קיימת, אמנם, אפשרות שדרוזים נאלצו לפנות את יישוביהם בלחץ שכניהם המוסלמים, או שנטשו אותם מסיבות ביטחון ואחרים התיישבו בהם, אך בהעדר מידע מוחשי נדבוק בהנחה שהוזכרה.

ברישומי הטאפו תחריר באיות גייש. הכפר קיים גם בימינו. נמצא בנ.צ. 172264. קברו של אבו ערוס הינו מקום קדוש לדרוזים.

4. מימאס - אשרפאני כותב שהמנהיג הדתי של מימאס היה אבו עבדאללה. כמו כן מציין המחבר שמעיין מים מצוי בצד המערבי של הכפר השוכן ליד אבו סנאן ממערב (אל-אשרפאני 1659: 143). אשרפאני מזכיר את אבו סנאן רק כדי לתאר את מקומו של הכפר מימאס. יש להניח, לפיכך, שאבו סנאן היה קיים בתקופתו של המחבר (המאה ה-17), אך לא בתקופת יסוד הדת הדרוזית. מימאס אינו מופיע ברישומי הטאפו תחריר. במפת 'פלסטיין' הני"ל מימאס מופיע כיתל מימאסי בנ.צ. 164263, הנקרא כיום 'תל עמק'. בצידו המערבי של התל נמצא המעיין עין זך. קרוב לוודאי שזה המעיין המוזכר על ידי אשרפאני. למרגלות התל נמצא קברו של אבו עבדאללה, שהינו מקום קדוש לדרוזים.

5. אכליל - על פי אשרפאני היה אבו ג'מעה המנהיג הדתי של אכליל. הכותב מציין שהכפר נמצא מצפון לירכא (אל-אשרפאני 1659: 143). היישוב מופיע גם ברישומי הטאפו תחריר. במפת 'פלסטיין' הני"ל מופיעה אכליל כ'ח'ירבת ביר כליל' בנ.צ. 168265. כיום נקרא המקום 'חורבת כליל'. בסביבתו נמצא היישוב היהודי כליל.

6. אל-חנבליה - אשרפאני מספר שהמנהיג הדתי של הכפר היה אבו מחמד ושהכפר נמצא בקרבת ג'ת' ומימאס (אל-אשרפאני 1659: 143). היישוב אינו מופיע ברישומי הטאפו תחריר. במפת 'פלסטיין' הני"ל מופיע האתר כ'ח'ירבת אל-חנבליה' בנ.צ. 167266. כיום נקרא המקום 'חורבת ענבל'.

7. *אזור אל-שאעיור (מפל מים) - בקעת בית-*

ומניעיו ונסיים בסיכום הנתונים והמסקנות העולות מהם.

היישובים הדרוזיים בתקופת יסוד הדת הדרוזית

אשרפאני מספר על שלושה מרכזים להפצת הדת הדרוזית במאה ה-11: חלב בסוריה, אל-שוף בלבנון וצפת בארץ-ישראל. למרכז ההפצה בצפת השתייכו אזורים שתושבי כפריהם קבלו על עצמם את הדת החדשה. לדבריו היישובים בארץ-ישראל אותם הנהיגו אנשי דת דרוזיים במאה ה-11 היו:

א. *אזור אל-סאהל (החוף) - מישור חוף עכו*

1. ירכא - אשרפאני מזכיר את שיח' אבו אל-סראיא ע'נאים בן מחמד, שהיה המנהיג הדתי החשוב של ירכא ומציין שקברו נמצא מצפון לכפר תחת מבנה כיפתי, ושהמקום משמש אתר עליה לרגל כדי לזכות לברכה (אל-אשרפאני 1659: 142). היישוב מופיע אף ברישומי הטאפו תחריר. הכפר קיים גם בימינו ונמצא בנ.צ. 170262. קברו של אבו-אל סראיא הינו מקום קדוש לדרוזים גם כיום.

2. כויכאת - אשרפאני מספר על המנהיג הדתי אבו מחמד, אשר נולד ונקבר בכפר זה (אל-אשרפאני 1659: 143). היישוב אינו מופיע ברישומי הטאפו תחריר. על פי מפת 'פלסטיין' 1:100,000 של המנדט הבריטי משנת 1942, בגיליון מס' 2 'חיפה', הכפר נמצא בנ.צ. 164264. בקרבתו עלה על הקרקע בשנת 1949 קיבוץ בית העמק. בפתח שער הכניסה לקיבוץ נמצא קברו של אבו מחמד, שהינו מקום קדוש לדרוזים.

3. ג'ת' - אשרפאני מספר על אבו ערוס שהיה המנהיג הדתי בג'ת', קברו נמצא בכפר מתחת למבנה כיפתי ומשמש אתר עלייה לרגל. הוא מציין שהכפר שוכן בקרבת ירכא מצפון (אל-אשרפאני 1659: 143). היישוב מופיע

8. דאמא - אשרפאני מספר שהמנהיג הדתי של הכפר היה שיחי' אבו אל-דרע ג'ושן (אל-אשרפאני 1659 : 144). היישוב מופיע ברישומי הטאפו תחריר באיות דאמיה. במפת 'פלסטין' הנ"ל מופיעה בבקעת יבנאל 'ח'רבת אל-דאמיה' בנצ. 193239. יש להניח שהמדובר באותו אתר. המקום נקרא כיום 'חורבת דמין'.

9. אל-סאפריה - על פי אשרפאני המנהיג הדתי של הכפר היה שיחי' אבו אל-לקא ת'אבת (אל-אשרפאני 1659 : 144). היישוב לא מופיע ברישומי הטאפו תחריר. שם הכפר לא אותר במפת המנדט הבריטי.

ד. אזור אל-ג'בל (ההר) - הגליל העליון

10. אל-ג'רמק - אשרפאני מזכיר בספרו את השיחי' אבו עבדאללה מחמד אל-עכאו אל-ג'רמקי, שהיה גדול הכופרים⁵ מבית אבי תראב (פלאח 1974 : 13). על פי השם ניתן להניח כי מוצאו של השיחי' מכפר אל-ג'רמק. ייתכן, אם כן, שבתקופת הפצת הדת היתה התיישבות דרוזית גם באזור הגליל העליון. היישוב מופיע ברישומי הטאפו תחריר. במפת 'פלסטין' הנ"ל, בגיליון מס' 3 'צפת', מופיעה 'ח'רבת אל-ג'רמק' בנצ. 188266. המקום נקרא כיום 'חורבת בק'.

מתקופת הפצת הדת ידועים לנו, אם כן, שמותיהם ומיקומם של עשרה יישובים דרוזיים בארץ-ישראל, כולם בגליל. כפרי הדרוזים שכנו באותה תקופה באזורים גאוגרפיים שונים: שניים בבקעת יבנאל; יישוב אחד בבקעת בית-כרם; שניים בשולי מישור חוף עכו; ארבעה בגליל המערבי ויישוב אחד בגליל העליון.

5 בתקופת הפצת הדת הדרוזית היו אנשים שקיבלו על עצמם את הדת החדשה, אך בהמשך דרכם סטו מעקרונותיה, עיוותו את מהותה, אך התיימרו לייצג את הדת והעדה הדרוזית.

כרם. בקעת בית-כרם נכללה בנפת (נאחית) 'אל-שאעיור' בתקופה העות'מנית. בקעה זו מופיעה באזור 'אל-שאעיור' במפת 'פלסטין' הנ"ל, גיליון מס' 2 'צפת'.

7. עין עאתי - אשרפאני מספר על המנהיג הדתי של עין עאתי שיחי' אל-ח'יר אבו אל-שבל ומציין שהיישוב נמצא בקרבת כפר שיזור (אל-אשרפאני 1659 : 143-144) [הוא כפר סאג'ור בימינו]. נראה כי גם במקרה זה אשרפאני מזכיר את שיזור רק כדי לתאר את מקומו של הכפר עין עאתי. יש להניח, לפיכך, ששיזור היה קיים בתקופתו של המחבר, אך לא בתקופת יסוד הדת הדרוזית. עין עאתי אינו מופיע ברישומי הטאפו תחריר.

מדרום לאזור התעשייה של כרמיאל נמצאים חורבות יישוב קדום. הדרוזים גורסים, שאלה הם שרידי הכפר עין עאתי. נחל שזור חוצץ בינו לבין אזור התעשייה. האתר נמצא בנצ. 18002583 (אביבי 2000 : 52). במאה ה-16 מוזכרת חורבה בשם מזרעת עין עאתי, באזור בקעת בית-כרם, המזוהה עם יישוב דרוזי נטוש (גרוסמן 1994 : 82). השם עין עאתי לא אותר במפות המנדט הבריטי.

ג. אזור אל-חמא - בקעת יבנאל. אשרפאני מתאר את אל-חמא כאזור הנמצא "בשולי מישור עכו בצד ההר ממזרח לכפר כנא" (אל-אשרפאני 1659 : 144). במפת ז'אקוטן 1:100,000⁴, בגיליון מס' 46 'עכו, נצרת, הירדן' מופיעה בקעת יבנאל בשם 'ואדי חמא'. גם במפת 'פלסטין' הנ"ל, בגיליון מס' 5 'נצרת', מופיעה בקעת יבנאל בשם 'ארד אל-חמא' (אדמת אל-חמא).

4 קולונל ז'אקוטן, קצין 'חיל המהנדסים הגאוגרפיים' הצרפתי, שליווה את נפוליאון בונפרטה במסעותיו במזרח התיכון. הוא היה ממונה על ביצוע המיפוי הכללי של מצרים ושכנותיה והשיג אישית על מדידתה של ארץ-ישראל בשנת 1799.

גיירה, עכו וטבריה. הכרמל נכלל במחוז לגיון בנפת חוף (סאחל) עתלית. החלוקה המנהלית של ארץ-ישראל למחוזות ולנפות במאה ה-16 מתוארת באיור 1.

סריקת היישובים בנפות האמורות על פי ספרם של Hutteroth and Abdulfattah (1977) העלתה את רשימת הכפרים הדרוזיים שהיו קיימים בשלהי המאה ה-16 כדלקמן:

- א. נפת גיירה
 1. גירמק
 2. חרפיש
 3. זאבוד
- ב. נפת טבריה
 4. מע'אר - ברישומים העות'מניים מופיע הכפר בשם מע'אר חזור, על שם ההר עליו ממוקם הכפר. נראה ששם ההר צורף לשם הכפר כדי להבדילו מיישובים אחרים בעלי אותו שם.
 5. דאמיה
- ג. נפת עכו
 6. ראמה
 7. גולס
 8. גית' - שם הכפר מופיע באיות גיש. הותרות' ועבד אל-פתאח לא איתרו אותו. נראה שהכוונה לכפר גית', כי האותיות ת' ו-ש בערבית דומות, והיישוב נמצא בנפת עכו. החוקרים מתייחסים לכפר גיש (גוש חלב) שבאזור צפת, אך לא לזה שבאזור עכו.
 9. כפר יאסיף
 10. אבו סנאן
 11. כפר סמיע

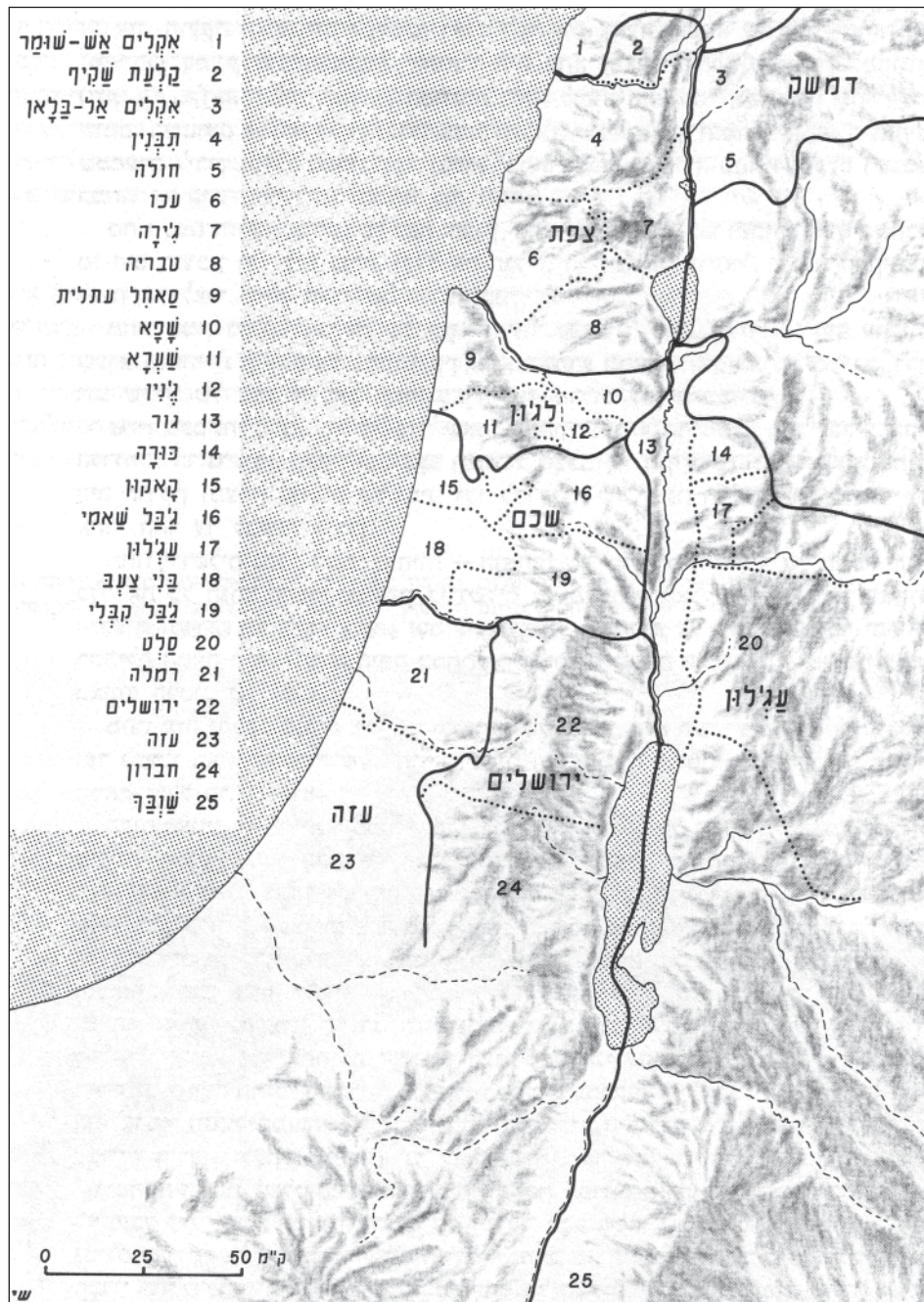
היישובים הדרוזיים בתקופה הממלוכית

סלמאן פלאח מצטט שני מקורות ערביים מראשית התקופה הממלוכית המזכירים יישובים דרוזיים באזור צפת: המקור הראשון הוא ספר גאוגרפיה שחיבר שמש אל-דין אל-אנצארי אל-דמשקי (1256-1327), בו נזכר קיומם של יישובים דרוזיים בהר אל-זאבוד ליד צפת (הוא הר מירון) ודרוזים היושבים באל-בקיעה (פקיעין). המקור השני הוא הספר 'תאריח' צפדי' (תולדות צפת) פרי עטו של שמש אל-דין אל-עות'מני, שהיה הקאדי (שופט) של צפת, וכתב את ספרו בשנים 1372-1374 ובו נזכרים דרוזים באל-בקיעה, בכפר אל-זאבוד ובכפרים בהר אל-זאבוד (פלאח 1974: 13). היישובים אל-זאבוד ואל-בקיעה מופיעים ברישומי הטאפו תחריה. במפת 'פלסטין' הנ"ל מופיעה 'חירבת אל-זאבוד' בנ.צ. 189264. המקום נקרא כיום 'חורבת זבד'.

נראה, אם כן, שלאחר תקופת הפצת הדת נאחזה ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל באזור הגליל העליון. זו היתה ככל הנראה תוצאה של רדיפת המוסלמים את הדרוזים, והאחרונים נאלצו למצוא לעצמם מחסה באזורים הרריים מבודדים ורחוקים מיישוב. אזור הר מירון התאים מאד למטרה זו.

היישובים הדרוזיים בתקופה העות'מנית בשלהי המאה ה-16

על מנת לאתר את היישובים הדרוזיים בארץ-ישראל בשנת 1596/7 נסרקו שמות היישובים המופיעים ב'טאפו תחריה דפתרי' מאותה שנה. כפי שכבר צוין במבוא למאמר זה, ההנחה היא שיישובים אשר שמותיהם ומיקומם תואמים ליישובים דרוזיים המוכרים לנו מתקופת יסוד הדת ומהמאה ה-20 היו יישובים דרוזיים גם בשנת 1596/7. בשנה זו נכלל הגליל במחוז (לואא) צפת, ונחלק בין ארבע נפות (נאחיאת): תבנין,

איור 1: החלוקה המנהלית של ארץ-ישראל במאה ה-16: מחוזות (קו שלם) ונפות (קו מרוסק) (מקור: ההיסטוריה של ארץ-ישראל. ירושלים: כתר ויד יצחק בן-צבי, 1981. כרך שביעי, 102)

12. כסרא - שם הכפר מופיע באיות כת'רא, היישובים הדרוזיים בשלוש תקופות:
- א. תקופת יסוד הדת (1017-1043) בה היו בארץ 10 יישובים דרוזיים לפחות, כולם בגליל.
- ב. שנת 1596/7 בה היו בארץ 19 יישובים דרוזיים, כולם בגליל.
- ג. תקופת מדינת ישראל (1948 ואילך) בה מצויים 18 יישובים דרוזיים, מהם 16 בגליל ו-2 בכרמל (מאמר זה אינו עוסק ביישובים הדרוזיים ברמת הגולן ובחרמון).
- מהמאה ה-17 ועד לתחילת המאה ה-20 הוקמו ונהרסו יישובים דרוזיים נוספים בגליל ובכרמל. המאמר אינו מטפל בתקופה זו. פרטים על יישובים אלה ניתן למצוא במחקריו של סלמאן פלאח.
- איור 2 מציג את הפריסה המרחבית של היישובים הדרוזיים באותן שלוש תקופות. בתקופת יסוד הדת היו רוב הכפרים הדרוזיים (שישה) בשוליים המזרחיים של מישור חוף עכו ובחלקו המערבי של הגליל העליון, שניים בבקעת יבנאל, אחד בבקעת בית-כרם ואחד בגליל העליון המרכזי. בתקופה העות'מנית רוב יישוביהם היו פרוסים בגליל העליון (ארבעה עשר) ומיעוטם בגליל התחתון (חמישה). בימינו פרוסים רוב יישובי הדרוזים בגליל העליון (שנים עשר), ארבעה בגליל התחתון ושנים בכרמל.
- השינוי בפריסה המרחבית של היישובים הדרוזיים נבע מנגישות השלטון ומעוינות האוכלוסייה המוסלמית השכנה אשר שטמה את הדרוזים ורדפה אותם בגין פרישתם מן האסלאם. לכן העדיפו הדרוזים להתגורר באזורים בטוחים יותר ובחרו להקים את יישוביהם בשטחים הרריים גבוהים ומבודדים המרוחקים מדרכים ראשיות. הגליל העליון התאים מאד למטרה זו. עד המאה ה-19 היו שתי הדרכים הראשיות באזור דרך עכו-
12. כסרא - שם הכפר מופיע באיות כת'רא, והחוקרים מזהים אותו עם כסרא.
13. ירכא
14. אל-בקיעה (פקיעין)
15. בית ג'ן - שם הכפר מופיע באיות בית ג'ין. הותרות' ועבד אל-פתאח מזהים אותו עם בית ג'ן.
16. שפא עמר (שפרעם)
17. סאג'ור - שם הכפר מופיע באיות שירו. הותרות' ועבד אל-פתאח לא איתרו אותו. נראה שהכוונה לכפר סאג'ור אשר שמו מאוית על ידי אשרפאני שיזור (אל-אשרפאני 1659: 144). האותיות ר ו-ז בערבית הן זהות ורק נקודה עליונה מבדילה ביניהן. ייתכן גם שמדובר בפליטת קולמוס והכוונה היא לכפר שיזור הוא סאג'ור.
18. אכליל - הכפר לא אותר על ידי הותרות' ועבד אל-פתאח, ויתכן שיש לזהותו עם הכפר אכליל מתקופת יסוד הדת הדרוזית.
19. יאנוח - ברישומים העות'מניים מופיע הכפר בשם יאנוח אל-ורד והוא מזוהה עם יאנוח.
- ד. נפת חוף עתלית
- לא נזכרים יישובים דרוזיים בנפה זו, הכוללת את אזור הר הכרמל.
- הפריסה המרחבית של יישובי הדרוזים בארץ-ישראל**
- על סמך הנתונים שהועלו עד כה ניתן להציג את רשימת היישובים הדרוזיים בארץ-ישראל ופריסתם בתקופות שונות. טבלה 1 מפרטת את

טבלה 1: היישובים הדרוזיים בארץ-ישראל בשנים נבחרות

מס'	שם היישוב	תקופת יסוד הדת 1017-1043	שנת 1596/7	שנת 1948 ואילך	הערות
	א	ב	ג	ד	ה
1	אבו סנאן		אבו סנאן	אבו סנאן	
2	אכליל	אכליל	אכליל		כיום יישוב יהודי כליל
3	בית גין		בית גין	בית גין	
4	גולס		גולס	גולס	
5	גירמק	גירמק	גירמק		
6	גית'	גית'	גיש	גית'	
7	דאלית אל-כרמל			דאלית אל-כרמל	
8	דאמא	דאמא	דאמיה		כיום חורבת דמין
9	זאבוד		זאבוד		במאה ה-14 נזכר כיישוב דרוזי. כיום חורבת זבד
10	חנבליה	חנבליה			כיום חורבת ענבל
11	חרפיש		חרפיש	חרפיש	
12	יאנוח		יאנוח אל-ורד	יאנוח	
13	ירכא	ירכא	ירכא	ירכא	
14	כויכאת	כויכאת			כפר מוסלמי עד 1948
15	כסרא		כת'רא	כסרא	
16	כפר יאסיף		כפר יאסיף	כפר יאסיף	
17	כפר סמיע		כפר סמיע	כפר סמיע	
18	מימאס	מימאס			כיום תל עמק
19	מע'אר		מע'אר חזור	מע'אר	
20	סאג'ור		שירוז	סאג'ור	במאה ה-17 מוזכר בשם שיזור
21	אל-סאפריה	אל-סאפריה			
22	עין אל-אסד			עין אל-אסד	נוסד בסוף המאה ה-19
23	עין עאת'	עין עאת'			במאה ה-16 נזכר כחורבה
24	עספיא			עספיא	
25	פקיעין		אל-בקיעה	אל-בקיעה/פקיעין	במאה ה-14 נזכר כיישוב דרוזי
26	ראמה		ראמה	ראמה	
27	שפרעם		שפא עמר	שפא עמר/שפרעם	

המקורות לנתונים: עמודה ב' – מחמד אל-אשרפאני, עמדת אל-עארפין, 1659; עמודה ג' – יטאפו תחריר דפתרי', 1596/7; עמודה ד' – שמעון אביבי, הדרוזים בישראל ומקומותיהם הקדושים, 2000.

צור, שעברה לאורך מישור חוף עכו, ודרך עכו-טבריה, שעברה בגליל התחתון דרך בקעת טורעאן. הגליל העליון היה, לפיכך, אזור מבודד, מרוחק מדרכים ראשיות וממרכזי שלטון, וככזה התאים להתיישבות הדרוזים. הר הכרמל מילא כנראה תפקיד דומה בתקופה העות'מנית (גרוסמן 1994: 162-167).

איור 2: תפוסת היישובים הדרוזיים בארץ-ישראל בתקופות נבחרות

תקופה, בין 5 ל-7 (כהן 1981: 157).⁷

טבלה 2 מציגה את מספר בתי האב ואת מספר הרווקים הדרוזים בכל אחד מכפריהם. ביישובים בהם התגוררו גם בני עדות אחרות מצוין מספרם בנפרד. כמו כן מציגה הטבלה את הגידולים העיקריים והמוצרים החקלאיים שאפיינו כל אחד מן היישובים הדרוזיים.

על פי הנתונים בטבלה 2 מנתה האוכלוסייה הדרוזית בארץ-ישראל בסוף המאה ה-16 7,685 נפש, המהווים כ-2.5% עד 3% מכלל תושבי ארץ-ישראל באותה תקופה, שמניינם היה כ-250-300 אלף נפש (כהן 1981: 164). רוב היישובים הדרוזיים היו יישובים גדולים מבחינת מספר תושביהם. רק בחמישה כפרים מניין התושבים פחת מ-150

7 לדיון בעניין מקדמים לחישוב אוכלוסייה, ראו: גרוסמן (2004) 96-100.

דמוגרפיה של יישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7⁶

בשנת 1596/7 היו בארץ-ישראל תשעה עשר יישובים דרוזיים. פריסתם המרחבית הוצגה באיור 2. להלן ניתנת הערכה של מספר התושבים בכל אחד מהכפרים ושל גודל האוכלוסייה הדרוזית בכלל בארץ-ישראל באותה שנה. המפקד העות'מני מפרט את מספר ראשי המשפחה (בתי אב) ואת מספר הרווקים המבוגרים בכל אחד מן היישובים. על מנת להעריך את מספר התושבים הכולל בכל יישוב הוכפל מספר בתי האב שנמנו במקדם 6. בדרך כלל נעים המקדמים לחישוב אוכלוסייה, באותה

6 הנתונים והטבלאות להלן מבוססים על רישומי 'הטאפה תחריר דפתרי' משנת 1596/7 כפי שהובאו בספרם של הותרות ועבד אל-פתאח.

טבלה 2: דמוגרפיה וחקלאות ביישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7 (במקום שלא מצויינת הדת בטבלה זו, הכוונה היא לדרוזים, אף כי במקור הם קרויים מוסלמים)

מס'	שם היישוב	מס' בתי אב	רווקים בוגרים	סה"כ תושבים	גידולים עיקריים ומוצרים חקלאיים
1	אבו סנאן	102	3	615	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, עצי זית, שומשום, כותנה
2	אכליל	13 נוצרים: 3		78 נוצרים: 18	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, גידולי קיץ, עצי פרי
3	בית ג'ין	102	5	617	עיזים, דבורים, חוטי משי, בתי בד
4	גולס	58 יהודים: 9	12	360 יהודים: 54	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, גידולי קיץ, עצי פרי, עצי זית, בתי בד
5	גירמק	79	12	486	עיזים, דבורים
6	גית'	29	2	176	עיזים, דבורים, אדמות מרעה, בתי בד
7	דאמיה	16		96	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, גידולי קיץ
8	זאבוד	22	2	134	עיזים, דבורים
9	חרפיש	41	10	256	עיזים, דבורים
10	יאנוח	16	2	98	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, עצי פרי, אדמות מרעה
11	ירכא	172	24	1056	עיזים, דבורים, בתי בד
12	כסרא	11		66	עיזים, דבורים, בתי בד
13	כפר יאסיף	58 יהודים: 19	7	355 יהודים: 114	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, עצי פרי, כותנה, אדמות מרעה
14	כפר סמייע	42	2	254	עיזים, דבורים, בתי בד
15	מע'אר	169	17	1031	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, עצי זית, בתי בד
16	סאג'ור	75	4	454	עיזים, דבורים, חיטה, שעורה, עצי זית, עצי פרי, בתי בד
17	פקיעין	77 יהודים: 79	7	469 יהודים: 474	עיזים, דבורים, חוטי משי, בתי בד
18	ראמה	96		576	עיזים, דבורים, חוטי משי, בתי בד
19	שפרעם	83	8	506	עיזים, דבורים, בתי בד

מקור הנתונים: טאפו תחריר דפתרי, 1596/7.

ניכר, אם כן, שהיישוב הדרוזי חרג בגודלו לעומת היישוב הערבי בארץ-ישראל באותה תקופה. נראה שהסיבה לגודל החריג של היישובים הדרוזיים היה השיקול הביטחוני. כאשר צורך ההגנה היה השיקול הדומיננטי, יש להניח שגם הכפר הערבי היה גדול יותר. היישוב הערבי הרגיש עצמו בטוח ואילו היישוב הדרוזי חש

נפש (כסרא, אכליל, דאמיה, יאנוח וזאבוד), ואילו בשנים-עשר יישובים מספר התושבים היה בין 150 ל-700 נפש, ובשני כפרים מנתה האוכלוסייה מעל 1,000 נפש (ירכא ומע'אר).

הגודל המקובל של היישוב הכפרי בארץ במאה ה-16 מנה כ-100-150 נפש (גרוסמן 1994: 42).

אינו נכלל ברשימת הכפרים שגידלו חיטה ושעורה, אף על פי שהוא שוכן בקרבת שטחים מישוריים נרחבים בבקעת בית-כרם.

עצי זית ופרי גידלו בכפרי מישור חוף עכו, בבקעת בית-כרם ובעיקר באדמות הכפר מעיאר, שם היו כרמי זיתים על שטחים נרחבים. יש להניח שגם בכפרי הגליל העליון והתחתון גידלו כרמי זיתים. זאת לאור הימצאותם של בתי בד רבים בכפרים אלה. בכל הכפרים גידלו עיזים ודבורים, אך סכומי המס שנגבו בגינים היו קטנים יחסית (טבלה 4). ניתן להסיק מכך שתושבי הכפרים גידלו אותם בעיקר כמוצרי יסוד לצריכה עצמית (חלב ומוצריו ודבש) ופחות כמקור להכנסה (כהן 1981: 172). בספרי הטאפו תחריר לא מופיע רישום בדבר מיסים שהוטלו על גידול בקר בכפרי הדרוזים וניתן להסיק מכך שהדרוזים לא הירבו, כנראה, בגידול זה.

נוסף למגוון המוצרים והגידולים החקלאיים, כגון חיטה ושעורה, כרמי זיתים ועצי פרי, גידלו גם גידולי קיץ - גני ירק, שעועית, מלונים, דורה ושומשום. בכפרים דרוזיים הפיקו גם מוצרים חקלאיים שנועדו למכירה, כגון: כותנה (אבו סנאן וכפר יאסיף), חוטי משי - אותם טוו מפקעות גלמי פרפר טוואי המשי⁸ (בית ג'ן, פקיעין וראמה) ושמן זית, שיוצר ברוב היישובים.

רשימות המיסים של המאה ה-16 מלמדות שמישור חוף עכו היה אחד מאסמי התבואה והכותנה הגדולים בארץ. רוב אדמות האזור פוריות ומנוקזות היטב, ועובדה זו עודדה גידול תבואות וגידולים מסחריים גם ללא פיתוח של חקלאות שלחין. הכותנה תפסה מקום חשוב

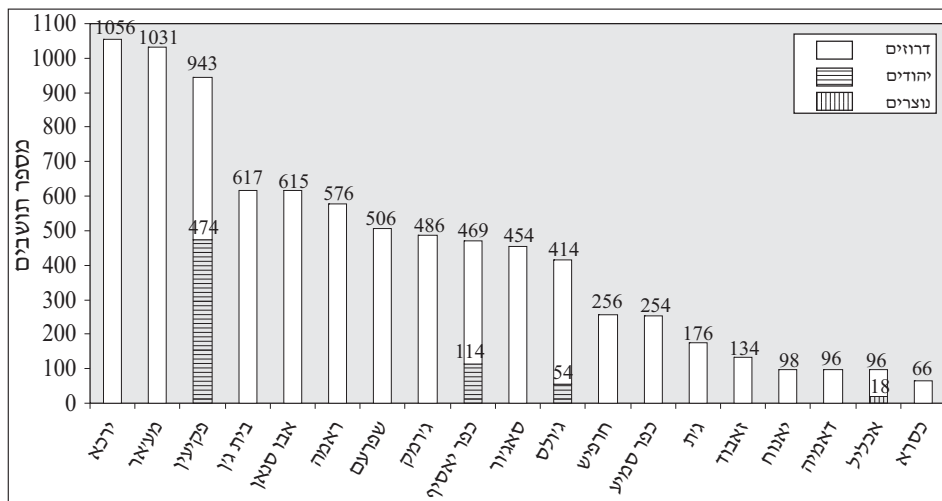
נרדף וסבל מעוינות שכניו המוסלמים, דבר שבא לידי ביטוי בגודל הכפר. רוב הכפרים הדרוזיים היו הומוגניים מההיבט הדתי. בשלושה כפרים דרוזיים התגוררו גם יהודים (בפקיעין 474, בכפר יאסיף 114 ובגולס 54). בכפר אחד - אכליל - התגוררו גם 18 נוצרים. איור 3 מציג את מספר התושבים ביישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7 לפי גודל היישוב וההרכב הדתי של תושביו.

בשלהי המאה ה-16 לא היו בגליל יישובים בעלי רוב יהודי או נוצרי, להוציא אל-בקיעה (פקיעין) בה השתווה מספרם של היהודים למספר התושבים האחרים. טבלה 3 מציגה את היישובים המעורבים בגליל בשנת 1596/7. מספר היהודים הגדול ביותר היה בכפר כנא (571 יהודים בצד 2605 מוסלמים). מספר הנוצרים הגדול ביותר היה בנצרת (105 נוצרים בצד 1553 מוסלמים). יהודים התגוררו בתשעה כפרים בגליל, מהם שלושה יישובים דרוזיים ושישה יישובים מוסלמים. נוצרים התגוררו בשישה כפרים בגליל, מהם יישוב דרוזי אחד וחמישה יישובים מוסלמים.

כלכלה ביישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7

מטבלה 2 משתמע שהכלכלה בכפרים הדרוזיים הושתתה בעיקרה על חקלאות, ובמיוחד על גידולי שדה ומטעים. הגידולים העיקריים היו מוצרי צריכה חקלאיים: חיטה ושעורה, זיתים ופירות. גידול דגנים נעשה בעיקר בכפרי מישור חוף עכו (אבו סנאן, אכליל, גולס, כפר יאסיף), בבקעת בית-כרם (סאג'ור) ובבקעת יבנאל (דאמיה). זאת משום שלרשותם של כפרים אלה עמדו אדמות חקלאיות מישוריות ופוריות ומתאימות לגידולי שדה. אדמות כאלה עמדו גם לרשות מעיאר (מדרום לכפר ובבקעת גינוסר) (גרסמן 1994: 104) ויאנוח (ממזרח לכפר). לא ברור מדוע כפר ראמה

⁸ להרחבה בנושא ראו מאמרו של קייס פירו על תעשיית המשי בלבנון: Kais Firro, 'Silk and Socio-Economic Changes in Lebanon 1860-1919', Elie Kedouri and Sylvia G. Haim (eds.), Essays on the Economic History of the Middle East, London: Frank Cass, 1988, 20-50

איור 3: מספר התושבים ביישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7 (מקור הנתונים: טאפו תחריר דפתרי 1596/7)

טבלה 3: יישובים מעורבים בגליל בשנת 1596/7

מס'	שם היישוב	מוסלמים		נוצרים		יהודים		הערות
		בתי אב	רווקים	בתי אב	רווקים	בתי אב	רווקים	
	א	ב	ג	ד	ה	ו	ז	ח
1	אכליל	13		3				יישוב דרוזי
2	בירה	38	3			16	1	בירה
3	אל-בענה	46		15				
4	אל-בקיעה	77	7			79		יישוב דרוזי
5	ג'ולס	58	12			9		יישוב דרוזי
6	כאבול	40	9			14	1	
7	כפר דנכאן	22	2	3				הכפר לא אותר
8	כפר יאסיף	58	7			19		יישוב דרוזי
9	כפר כנא	426	49			95	1	
10	כפר ענאן	21	8			16	2	כפר חנניה
11	מעליה	15		2				
12	נאצרה	254	29	17	3			נצרת
13	עין זיתון	59	6			45	3	עין זיתים
14	עלמא	288	140			7	1	
15	רינה	139	6	6				

מקור הנתונים: טאפו תחריר דפתרי, 1596/7.

טבלה 4: מניסים שהושטו על הכפרים הדרוזיים בארץ-ישראל בשנת 1596/7 (באקציה) - מטבע הכסף העות'מני באותה תקופה

מס' מניסי	שם היישוב	מס' קבוע	שומשים	עניים ודבורים	אדמת מריעה	חיסה	שעורה	כותנה	נעי זית	נעי פרי	גידולי קיץ	חוטני משי	בתי בד	מס' גולגולת	הכנסות מודמנות	סה"כ מניסים
1	אבו סנאן	720	900	30	1300	420	210	2000	1500	560				500	7600	
2	אכליל					650								50	1500	
3	בית ג'ון	17700	1300									80	36	1200	20316	
4	גולס	8000	886			1040	770			3915			36	400	7687	
5	ג'רמק	5200	500											550	9050	
6	ג'תי		300										24	250	5774	
7	דאמירה		70			520	490			140				10	1230	
8	זאבוד	6760	15											25	6800	
9	חרמיש	6000	450											480	6930	
10	יאנוח		50			520	140			40				50	800	
11	ירכא	14200	229										60	600	15089	
12	כסרא	700	120										12	50	882	
13	כפר יאסיף		650		40	5200	1260	5000		377				350	14237	
14	כפר סמיע	12687	50											250	13023	
15	מעיאר		1000			2080	560		9000					1400	14136	
16	סאג'ור		385			1170	210		6000					150	7999	
17	פקיעין	22200	1000											1200	31056	
18	ראמה	20000	1000											300	21438	
19	שפרים	12000	200											1352	13600	
20	סה"כ	125447	9175		12740	4060	7000	21532	538	528	8240	9167	199147			

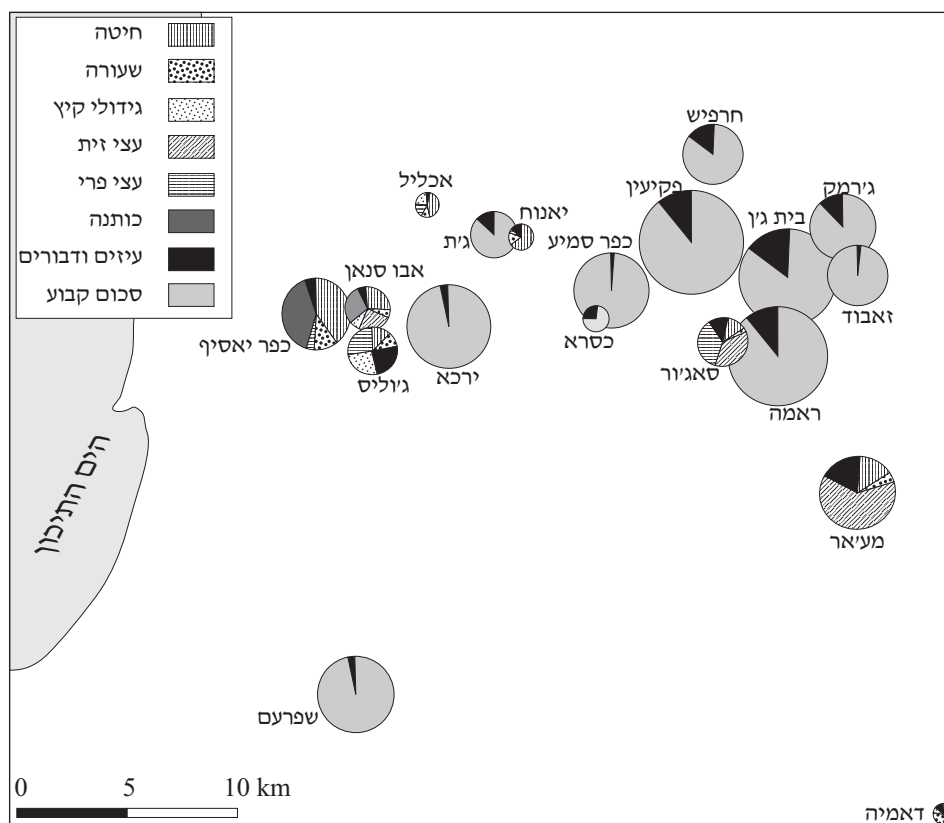
מקור הנתונים: טאפו תחריר דפתרי / 1596/7.

אומדן של הכנסותיהן. ההכנסה הצפויה נרשמה בספרי הטאפו תחריה, ובהתאם לרישום חויב כל נישום, על פי מפתח שהשלטון קבע, לתשלום מס לכל סוג של הכנסה. שיטת המיסוי לפיה הוטל על הכפריים סכום קבוע, לא היתה פרוגרסיבית. אולם במקרים רבים המערכת התחשבה במידה מסוימת בפוטנציאל ההכנסה של הנישומים וניסתה לקבוע מיסים מופחתים לאזורים שבהם הקרקע פחות פוריה, או לאלה הזוכים למנת משקעים מצומצמת. כן נקבע שיעור מס מסוים על עצי זית, שיעור מס אחר על דגנים ומפתח שונה לצאן ובקה, ככל הנראה על פי אומדן הרווח הכלכלי (זאבי 1997: 176-177).

בכלכלת האזור, הן בגלל טיב קרקעותיו והן בגין נגישותו המצויינת למרכזי השיווק (גרוסמן 1994: 58, 64). היישובים הדרוזיים אבו סנאן וכפר יאסיף שכנו על הגבעות הנמוכות של הגליל המערבי בשולי מישור חוף עכו וכמקרים חריגים בנוף הדרוזי גידלו כותנה במישור זה. איור 4 מציג את שימושי הקרקע ביישובי הדרוזים בשנת 1596/7 לפי פריסתם הגאוגרפית.

מיסוי ביישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7

העיקרון הבסיסי שהינחה את מערכת המס במאה ה-16 היה גביית מס יחסי מן האוכלוסיות, על פי

איור 4: שימושי הקרקע ביישובי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7, מעובד מ- Hutteroth & Abdulfattah 1977

בשלהי המאה ה-16 נמדדו חיטה ושעורה בנפח ולא במשקל. כלי המדידה היה שק (Hutteroth and Abdulfattah 1977: 68). שומות המס על חיטה בכפרים השונים הן כפולות של 130. נראה, איפה, שגובה המס לשק חיטה היה 130 אקציה. כפר יאסיף היה היישוב שגידל חיטה בהיקף הגדול ביותר (40 שקים), מכיון שבקרבתו נמצאים מרחבי המישור של חוף עכו המתאימים לגידולי שדה. שומות המס על שעורה בכפרי הדרוזים הן כפולות של 70. מסתבר, לפיכך, שגובה המס לשק שעורה היה 70 אקציה. גם גידול זה היה נפוץ במיוחד בכפר יאסיף מאותה סיבה.

על היהודים בארץ-ישראל הוטל מס גולגולת. מס זה נגבה מכל זכר שהגיע לבגרות בגיל 15 לערך, שהיה בן-חורין וגם בריא ברוחו ובגופו. בדרך כלל שיקפה כל 'גולגולת' יחידה משפחתית (בית אב), ואילו כשדובר ברווק, צוין הדבר בנתוני המפקד (רוזן 1981: 221). אם נחלק את גובה המס שהוטל על היהודים במספר בתי האב שלהם באותו כפר נקבל את גובה מס הגולגולת בשנת 1596/7. לפי חישוב זה המס היה כ-75 אקציה לגולגולת.

על הכפרים הוטלו תשלומים נוספים כגון קנסות, מס נישואין ועוד (תשלומים אלה נכללו בטבלה 4 כיהכנסות מזדמנות). בשנת 1596/7 על מעיאר הושת התשלום הגבוה ביותר בסעיף זה (1,400 אקציה) ואילו על דאמיה הוטל הסכום הנמוך ביותר (10 אקציה).

השוואת המיסים הכוללים שהושתו על הכפרים הדרוזיים על ידי השלטונות באותה שנה מצביעה על כך שפקיעין נשא בנטל המס הגבוה ביותר (31,056 אקציה). סכום זה גבוה בכ-50% מהמס שהוטל על הכפר ראמה, שהינו הסכום השני בגובהו. על הכפרים הדרוזיים הגדולים ביותר, ירכא ומעיאר, הושתו מיסים גבוהים יחסית אך פחותים מאלה של פקיעין, ראמה ובית גין שמשפר תושביהם קטן יותר. סכום המס הנמוך

טבלה 4 מציגה את המיסים שהושתו על כפרי הדרוזים בארץ-ישראל בשנת 1596/7. הטבלה מראה שפקיעין וראמה היו הכפרים הדרוזיים ששילמו את המס הקבוע הגבוה ביותר, למרות שהיו כפרים דרוזיים גדולים מהם במניין אוכלוסייתם. הכפר כסרא שילם מס קבוע נמוך יחסית והדבר תואם את היותו הכפר הדרוזי עם האוכלוסייה הקטנה ביותר ובעל אדמות דלות.

מס על מוצר מיוחד הוטל על נישומים שהיו בעלי אופן לטוויית חוטי משי. על הכפר פקיעין הושת הסכום הגבוה ביותר לתשלום מבין הכפרים החייבים במס זה. יש לשער, לפיכך, כי בפקיעין היו מספר אופנים לטוויית חוטי משי, וגידול זחלי פרפר טוואי המשי היה נפוץ בו יותר מאשר ביישובים אחרים. מן הראוי לציין, שבספרי הטאפו תחריר המתתייחסים לארץ-ישראל, עבר-הירדן והחוראן, נקובים שמותיהם של שישה יישובים בלבד שעסקו בתעשיית חוטי משי (Hutteroth and Abdulfattah 1977: 73), וביניהם שלושה יישובים דרוזיים בגליל. תעשייה זו היתה, אם כן, נדירה, אך כפרי הדרוזים בארץ-ישראל היוו חלק נכבד ממנה.

שומות המס על בתי בד בכפרים השונים הן כפולות של 12. נראה לפיכך שגובה המס היה 12 אקציה לבית בד. נתון זה מאפשר לשחזר את מספר בתי הבד שהיו בכל כפר לפי גובה המס שהושת עליהם: כסרא - בית בד אחד; ג'ית' - 2; בית גין, גולס, כפר סמיע, פקיעין - 3 בכל כפר; שפרעם - 4; ירכא, ראמה - 5⁹ בכל כפר; סאג'ור - 7; מעיאר - 8 בתי בד. כאז כן כיום בקעת בית-כרם היתה אחד מאזורי גידול הזיתים הגדולים בארץ, ולכן מרבית בתי הבד היו בכפרים השוכנים בבקעה זו ובקרבתה (מעיאר, סאג'ור, ראמה).

9 הותרות ועבד אל-פתאח מציינים כי בראמה שילמו 608 אקציה על בתי בד. נראה שנפלה כאן פליטת קולמוס והסכום צריך להיות 60 אקציה, כי אחרת יש להסיק שבכפר היו 50 בתי בד, דבר שנראה לא הגיוני.

של החקלאים.¹⁰ ניתן לסכם שהמיסים הנוספים שהוטלו על החקלאים וירידת ערך האקציה גרמו להקטנה ניכרת של ההכנסות שנתרו בידיהם מעיבוד האדמות שברשותם.

תהליך ההתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל עד שלהי המאה ה-16

תושבי הכפרים הדרוזיים הראשונים בארץ-ישראל בתקופת יסוד הדת הדרוזית במאה ה-11 היו ערבים שקיבלו על עצמם את הדת החדשה שפרשה מן האסלאם. המוסלמים ראו בהם עדת כופרים, תקפו ורדפו אותם. גם השלטון המוסלמי הציק ליישובים הדרוזיים, לחץ את תושביהם ומאן להעניק להם יחס דומה לזה שהעניק לנוצרים וליהודים. צורך ההגנה היה, אם כן, הגורם הדומיננטי בשיקולי ההתיישבות של הדרוזים. צורך זה בא לידי ביטוי, כאמור, בגודל הכפר הדרוזי, שמספר תושביו עלה בדרך כלל על מספר תושבי הכפר המוסלמי.

עשרת היישובים בארץ-ישראל שקיבלו על עצמם את הדת הדרוזית היו כולם בגליל. חמישה מהם (חנבליה, כוכאת, מימאס, אל-סאפריה ועין עאת') חדלו להתקיים במרוצת השנים. המשותף לכפרים אלה, להוציא חנבליה, הוא מיקומם הטופוגרפי הנמוך. הם שכנו בשולי מישור (כוכאת ומימאס) או בבקעה (אל-סאפריה ועין עאת'). מההיבט הביטחוני קיים חיסרון בולט למיקום יישוב באזור גאוגרפי נמוך. ייתכן, שבתקופה של יחסים עוינים עם האוכלוסייה המוסלמית הסמוכה נאלצו הדרוזים לנטוש יישובים אלה בשל נחיתותם הטופוגרפית והקושי בהגנה עליהם. מסיבה דומה נחרבו במאה ה-19 כפרים דרוזיים בכרמל (סאלח 1989: 194).

ייתכן, שהיו מקרים בהם דרוזים נאלצו לפנות

ביותר הוטל על הכפרים יאנוח וכסרא, שהינם בין ארבעת הכפרים הדרוזיים הקטנים ביותר במניין אוכלוסייתם. לא נמצא מתאם בין המס הקבוע שהוטל על כפר לבין מספר תושביו. נראה שכפרי הדרוזים נשאו בנטל מס זהה פחות או יותר לכפרי המוסלמים. מסקנה זו עולה מהשוואת המסים שהוטלו על יישובי הדרוזים והמוסלמים בנפת עכו. בשלהי המאה ה-16 היו בנפה זו 14 כפרים דרוזיים בהם כ-6,720 תושבים ו-48 כפרים מוסלמים ובהם כ-11,112 תושבים. המס שהושת על כפרי הדרוזים הסתכם ב-147,000 אקציה ואילו כפרי המוסלמים נדרשו לשלם 265,594 אקציה. מספר התושבים המוסלמים גדול פי 1.7 ממספר התושבים הדרוזים בנפת עכו וסך המס שהושת עליהם גדול פי 1.8 מזה של הדרוזים; כלומר, שתי האוכלוסיות נשאו בנטל מס דומה. שומות המס שהוטלו על הכפרים הדרוזיים בארץ-ישראל, בשנת 1596/7, הגיעו לסכום של כ-200,000 אקציה.

ספרי הטאפו תחריר מביאים גם נתונים על אחוז המס שהוטל על התוצר החקלאי בחלק מן הכפרים. מבין 19 היישובים הדרוזיים יש נתונים בנושא זה רק על שבעה כפרים: מע'אר, דאמיה, גולס, כפר יאסיף, סאג'ור, אכליל ויאנוח. אחוז המס על התוצר החקלאי בכפרים אלה היה 25%. מהמפה שהכינו הותרות' ועבד אל-פתאח עולה שעל רוב היישובים בגליל הוטל מס בשיעור דומה. לפיכך, יש להניח שגם על יתר יישובי הדרוזים הוטל מס על התוצר החקלאי בשיעור של 25%. נראה שמדובר במס סביר שהשאיר עודפים מספיקים לקיום בידי מעבדי הקרקע. דא עקא, שהשליטים המקומיים ניסו להרחיב את זכויות הגבייה שניתנו להם והטילו מיסים נוספים על תושבי הכפרים, כגון: מס על אדמת בוך, דמי שקילה, מס על עצים להסקה, דמי חסות למעבר בדרך ועוד (זאבי 1997: 179-181). גם ערכו היורד של מטבע האקציה הביא לפגיעה בהכנסה הפנויה

10 על ערכו המשתנה של האקציה במהלך המאות ה-15 וה-16, ראה: Barkan 1975: 12-16.

מספר היישובים הדרוזיים במאה ה-16 היה כפול כמעט ממספרם במאה ה-11 (19 יישובים לעומת 10). רובם הוקמו בגליל העליון, שם נהנו מיתרון טופוגרפי בולט ונמצאו הרחק מדרכים ראשיות ומריכוזי אוכלוסייה עוינים. מציאות זו היקנתה להם ביטחון פיזי ויכולת התגוננות משופרת. כך הוקמה ההתיישבות הדרוזית בפקיעין, זאבד, בית ג'ן, חרפיש, יאנוח, כסרא וכפר סמיע. כפרים מעטים הוקמו בגליל התחתון: ראמה וסאג'ור בבקעת בית-כרם, מע'אר על הר חזור ושפרעם.

הגירת דרוזים מאזור אחד למשנהו והקמת יישובים חדשים בחבל-ארץ הרריים, גבוהים ומבודדים, שקל להגן עליהם, הינן דפוס התנהגות קבוע של הדרוזים במזרח התיכון. התיישבות הדרוזים בהר חוראן (ג'בל אל-דרוז) בסוריה נבעה ממניעים דומים: הדרוזים באזור חלב סבלו מעריצות השלטון ומאיבת האוכלוסייה המקומית ובחרו להגר לאזורים אחרים ובהם הר חוראן, שהיה דל אוכלוסין. אזור הררי גבוה זה (1,800 מ'), השוכן בפאתי המדבר ובצד אזורים סלעיים קשים למעבר אדם (אל-צפא במזרח ואל-לג'א בצפון), היקנה לדרוזים את אשר חיפשו: אזור בטוח שניתן להגן עליו. משפחות הנושאות את השם 'חלבי' נמצאות כיום כמעט בכל אזור התיישבות דרוזי, ושמן מצביע על מוצאן. החוראן שימש יעד להגירה גם לתושבי לבנון הדרוזים, שסבלו מן הסכסוך הממושך בינם לבין השלטונות העות'מנים (בשנת 1685). גלי הגירה נוספים של דרוזים מלבנון להר חוראן ולארץ-ישראל הגיעו בראשית המאה ה-18 כתוצאה מתבוסת הפלג הימני הדרוזי במלחמתו נגד הפלג הקייסי הדרוזי בלבנון (בשנת 1711), ובמחצית המאה ה-19, בעקבות מלחמת אזרחים בלבנון בין הדרוזים למארוניים (בשנים 1841-1860). משפחות הנושאות את השם 'שופאני' (מאזור אל-שוף בלבנון) נמצאות באזורי התיישבות רבים של הדרוזים, ושמן מעיד על מוצאן.

את יישוביהם מסיבות ביטחון או לחץ סביבתי עזבו להתגורר ביישובים דרוזיים סמוכים ובכך אף חיזקו אותם. ארוע כזה התרחש במאה ה-18 כאשר הדרוזים בכפר סלאמה, בגליל התחתון, הוכרחו לנטוש את כפרם בלחץ שכניהם המוסלמים בכפר עראבה, שהסתייעו במושל הגליל ט'אהר אל-עמה. רוב תושבי סלאמה עברו אל הכפר הדרוזי הסמוך מע'אר (סאלח 1989: 195). ובאותו אופן סביר להניח שתושבי עין עאתי עברו לסאג'ור הסמוכה, תושבי אל-סאפריה לדאמא (דאמיה) ותושבי חנבליה לאכליל.

ייתכן גם שדרוזים, אשר נאלצו לפנות את יישוביהם בגלל הקושי להגן עליהם, הקימו כפרים חדשים בסמוך להם, אך במיקום גבוה יותר מבחינה טופוגרפית. כך קרה במאה ה-17 כאשר משפחת והב הדרוזית היגרה מלבנון לכרמל והקימה יישוב חדש למרגלותיו הצפוניים של ההר, במקום שנקרא על שמה - ח'רבת והב. כעבור שש שנים עברו בני המשפחה להתגורר בראש ההר, וכך הוקם היישוב הדרוזי עספיא (סאלח 1989: 193). יש לשער שכך גם הוקם הכפר אבו סנאן, שנמצא בקרבת מימאס וכויכאת, ואולי אף ג'ולס, שאינו רחוק מהם.

אפשרות ההגנה היתה יתרון מובהק של המיקום ההררי. אך ההר אינו נעדר יתרונות נוספים: אקלימו הנוח בקיץ, התאמתו לעיבוד אינטנסיבי של מטעי פירות וכרמי זיתים ואולי גם יתרונותיו באספקת חומרי בניין ומים. היישוב המוסלמי הצפוף במישור החוף הדרומי מלמד, לדעת גרוסמן, שיתרון ההגנה ויתרון מציאותם של חומרי בנייה, לא היו קריטיים לגבי היישובים הערביים (גרוסמן 1994: 50). אולם אין ספק שאפשרות ההגנה היוותה גורם קריטי להתפתחות היישובית הדרוזית. כך, כבר בתקופה הממלוכית אנו מזהים יישובים דרוזיים חדשים בהר מירון שבגליל העליון. האחיזה הדרוזית בהר הגבוה הלכה והתפתחה במרוצת השנים.

ה-11 ומהמאה ה-20.

בסוף המאה ה-16 היו בגליל 19 יישובים דרוזיים לעומת 10 יישובים דרוזיים שהיו באותו אזור במאה ה-11. השינוי התבטא לא רק במספר היישובים אלא גם באזורי פריסתם. כפרים דרוזיים שהיו באזורים נמוכים מבחינה טופוגרפית התקשו בהגנה על עצמם ופינו את מקומם כתוצאה מלחץ שכניהם המוסלמים שנעזרו גם בגורמי שלטון. תושביהם עברו להתגורר ביישובים דרוזיים סמוכים, או הקימו יישובים חדשים בקרבת הכפרים שניטשו, אך באזור טופוגרפי גבוה יותר וברי הגנה; או עברו להר הגבוה (הגליל העליון) ובו הקימו את יישוביהם החדשים.

בעוד שהכפר המוסלמי החדש היה, בדרך כלל, יישוב-בת שהוקם בעזבה של יישוב קיים, הרי הכפר הדרוזי החדש הוקם כיישוב עצמאי שלא היה תלוי ביישוב-אם כלשהו. ההבדל בתהליך ההתיישבות בין שתי האוכלוסיות נבע מההבדל בגורם הדומיננטי שהניע אותן להקים יישוב חדש. הגורם העיקרי להיווצרות יישוב מוסלמי חדש היה כלכלי, במקרים רבים כתוצאה ממחסור בקרקע, שהביא לקושי בהמשך השימוש בשיטות העיבוד המסורתיות לצורכי מחיה. מצב זה גרם לנטיה לעקור מאדמות הכפר אל שטחים מרוחקים ממנו המצויים בקרבת העזבה, ולקבע בהדרגה את יישוב-הבת החדש. גם הדרוזים סבלו מתופעות דומות (לחץ כלכלי כתוצאה מגידול אוכלוסייה וממחסור בקרקע), אך בניגוד למוסלמים, המצוקה העיקרית של הדרוזים היתה הצורך בהגנה, על מנת לשרוד כעדה נפרדת השוכנת בסביבה עוינת והסובלת גם ממשטמת השלטון המוסלמי. לכן העדיפו הדרוזים להתכנס בכפרים גדולים, כפי שמעיד המקרה של תהליך ההתיישבות בכרמל, או להקים יישוב חדש עם קבוצה גדולה יחסית של אנשים, לשם התגוננות בשעת הצורך. אזור ההתנחלות של הדרוזים היה, לפיכך, בשטח

התפרוסת הדמוגרפית של הדרוזים גם היא מעידה על חשיבות הגורם הביטחוני, כי בניגוד לכל ההגירות שהגיעו ארצה במאות האחרונות, הם השתכנו בעיקר בהר ולא במישור החוף או בעמקים (גרוסמן 1994: 5). חשיבות הגורם הביטחוני ניתן למצוא גם בעובדה שהגירתם המאוחרת (מאז 1750) (עזאם 2005: 103) פנתה ברובה דווקא להר הכרמל, ובכך הרחיבו את אחיזתם באזורים ההרריים בצפון הארץ.

לכפרים ערביים רבים היו עזבות, דהיינו יישובים עונתיים קטנים ששימשו את הפלאחים בזמן החריש והקציר. מחקרו של גרוסמן הראה שכל עוד לא היה מחסור בקרקע, וניתן היה להסתפק בגיחה עונתית לשדות המרוחקים, לא נוצר לחץ להפוך את העזבה ליישוב של קבע. לחץ כזה נוצר בשל ריבוי האוכלוסין וזה ההסבר העיקרי לקיבוע של עזבה (גרוסמן 1994: 45). גם לדרוזים היו עזבות, אך הם נאלצו לנטוש את רובן בגלל הרציחות וההרס שנגרמו ליישוביהן עקב הפשיטות של שכניהם המוסלמים לפני מחצית המאה התשע עשרה (גרוסמן 1994: 162-165). גם עובדה זאת מוכיחה עד כמה גורם ההגנה היה קריטי, במיוחד כאשר מדובר במספר קטן של אנשים המתגורר הרחק מכפר-האם או במקום שהגישה אליו היא קשה. ברוח, מכל מקום, שהצורך בהגנה היה שיקול דומיננטי בתהליך ההתיישבות של הדרוזים.

סיכום ומסקנות

רישומי מפקד המיסוי והאוכלוסין של העות'מנים (טאפו תחריר דפתרי) מספקים ידיעות רבות על הדמוגרפיה והכלכלה של היישובים בארץ-ישראל. העות'מנים לא הכירו בדרוזים של הארץ כעדה דתית עצמאית ולפיכך אינם מזכירים אותם במפקדים אלה. למרות מגבלה זו אותרו היישובים הדרוזיים בשלהי המאה ה-16 על פי שמות הכפרים של העדה הידועים לנו מהמאה

הררי גבוה, מבודד ונוח להגנה ומרוחק ממרכזי השלטון ומדרכים ראשיות. הגליל העליון ענה על דרישות אלו של הדרוזים, והם בחרו להתיישב בו על אף שטחי הטרשים הרבים המצויים בו. למען ביטחונם העדיפו הדרוזים לעבד קרקעות רדודות או מטליות קרקע קטנות בין הסלעים, מאשר להתנחל באדמות פוריות בעמקים, שם אפשרות ההגנה על עצמם היתה פחות יעילה.

המאה ה-16 היתה מאה של פריחה להתיישבות הדרוזית בארץ-ישראל, שהלכה והתרחבה, בעיקר במאה ה-18, אך חזרה והצטמצמה לאחר מכן. כל היישובים הדרוזיים הנמצאים כיום בגליל, להוציא עין אל-אסד, היו קיימים כבר בסוף המאה ה-16. הכפרים עספיא, דאלית אל-כרמל (בכרמל) ועין אל-אסד (בגליל העליון) נוסדו מאוחר יותר.

מקורות

- אביב, ש' 2000. *הדרוזים בישראל ומקומותיהם הקדושים*. ירושלים: אריאל.
- גרוסמן, ד' 1994. *הכפר הערבי ובנותיו*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרוסמן, ד' 2004. *האוכלוסייה הערבית והמאחז היהודי*. ירושלים: מאגנס.
- זאבי, ד' 1997. *המאה העות'מאנית*. ירושלים: יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- כהן, א' 1981. ארץ-ישראל באימפריה העות'מאנית עד סוף העת החדשה (1804-1516). בתוך: א' כהן (עורך), *ההיסטוריה של ארץ-ישראל*, כרך שביעי, ירושלים: כתר ויד יצחק בן-צבי.
- סאלח, ש' 1989. *תולדות הדרוזים*. תל-אביב: משרד הביטחון ואוניברסיטת בר-אילן.
- פלאח, ס' 1974. *תולדות הדרוזים בישראל*. ירושלים: משרד ראש הממשלה.
- פלאח, ס' 2000. *הדרוזים במזרח התיכון*. תל-אביב: משרד הביטחון.
- רוזן, מ' 1981. ארץ-ישראל באימפריה העות'מאנית עד סוף העת החדשה (1804-1516). בתוך: א' כהן (עורך), *ההיסטוריה של ארץ-ישראל*, כרך שביעי, ירושלים: כתר ויד יצחק בן-צבי.
- אל-אשרפאני, מ' 1659. *עמדת אל-עארפיני*. כתב יד (בערבית).
- עזאם, פ' 2005. אל-אסתיטאן אל-דרזי פי אל-כרמל. *אל-בוסתאן* (גיליון 3), ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט (בערבית).
- Barkan, O. L. 1975. The price revolution of the sixteenth century. *International Journal of Middle East Studies*, 4, 3-28.
- Firro, K. 1988. Silk and Socio-Economic Changes in Lebanon 1860-1919. E. Kedouri and S. G. Haim (eds.), *Essays on the Economic History of the Middle East*. London: Frank Cass, 20-50.
- Hutteroth, W. D., and K. Abdulfattah. 1977. *Historical Geography of Palestine, Transjordan and southern Syria in the late 16th century*. Erlangen.